

БУҒДОЙ ДОНИНИ ЙИҒИШТИРИШ ВА САҚЛАШ ДАВРИДА НОБУДГАРЧИЛИККА ТАЪСИР ҚИЛАДИГАН АСОСИЙ ОМИЛЛАР

*Ирназаров Шухрат Исмагуллаевич профессор,
Қарши давлат техника унверситети*

Аннотация: Донни сифатли етиштириш, йиғиб олиш ва уни сақлаш шароитини тўғри ташкил қилиш, дон ҳосилини нобудгарчиксиз бартараф этиш қайта ишлаш корхоналарининг иқтисодиётини оширишга замин яратади.

Калит сўзлар: иқлим, тупроқ, ўғит, ҳосил, уруғ, миқдор, сифат, технологик, зараркунанда, физиологик, нав, кимёвий, стандарт, чидамлилиги, сочилувчан, объект, курғоқчилик, гербицид, масса, партия, ҳосилдорлик.

Аннотация. Качественное выращивание зерна, правильная организация его уборки и условий хранения, а также предотвращение потерь урожая способствуют повышению экономической эффективности зерноперерабатывающих предприятий. Соблюдение агротехнических требований на всех этапах производства, хранения и переработки зерна позволяет сохранить его количество и качество, повысить урожайность и обеспечить получение конкурентоспособной продукции.

Ключевые слова: климат, почва, удобрение, урожай, семена, количество, качество, технологический, вредитель, физиологический, сорт, химический, стандарт, устойчивость, сыпучесть, объект, засуха, гербицид, масса, партия, урожайность.

Abstract. High-quality grain cultivation, proper organization of harvesting and storage conditions, and the prevention of crop losses create a basis for improving the economic efficiency of grain-processing enterprises. Compliance with agrotechnical requirements at all stages of grain production, storage, and processing helps preserve both the quantity and quality of grain, increase productivity, and ensure the production of competitive products.

Keywords: climate, soil, fertilizer, yield, seed, quantity, quality, technological, pest, physiological, variety, chemical, standard, resistance, flowability, object, drought, herbicide, mass, batch, productivity

Ўсимликнинг ўсиши ва ривожланиши шароитлари, доннинг шаклланиши, ҳосил сифатига ва миқдorigа катта таъсир кўрсатади. Шуни назарда тутиш лозимки, турли иқлим ва тупроқларга экилган бир навли уруғ турлича ривожланиб, турли ҳосил бериши уларнинг кимёвий таркиби, тузилиши, тўлиқлиги йириклиги ва бошқа технологик сифат кўрсаткичлари ҳар хил бўлади. Дон сифатига ўғитлаш ҳам катта таъсир кўрсатади.

Экиладиган уруғ сифати, ўсимликнинг униб чиқиши, ўсиши, ривожланиши, касаллик, зараркунанда ва нокулай об-ҳаво шароитларига чидамлилиги ва ҳоказоларга таъсир этади.

Республикамиз олимлари Р.Орипов, Н.Халилов, Т.Ходжақулов, Х.Атабаева, Б.Холиқов, Р.Сиддиқов, С.Негматовалар олиб борган илмий ишларида ҳам ўзининг яққол исботини топган.

Дон массасининг сифати ва хусусиятларига доннинг нави, шунингдек экиладиган уруғ сифати ҳам қилувчи объект ҳисобланади. Дон массасининг ғоваклиги айрим ҳолларда сочилувчанлиги навга боғлиқ ҳолда ўзгариб туради.

Бир ўсимликнинг турли навга хос бўлган донлари сақлаш жараёнида турли физиологик фаолликни намоён этиши, шунингдек турли нафас олиш жадаллигига эга бўлиши мумкин.

Вилоятимизда худудидида жойлашган дон ва дуккакли экинлар селекцияси ва уруғчилиги илмий тадқиқот институтининг кўпгина олимлари томонидан тупроқ иқлим, гаремсел ва қурғоқчиликка чидамли бўлган ўндан ошиқ навлар яратилди. Шу яратилган навлар барча фермер хўжалик далаларида экилиниб улардан мўл ҳосил олишга эришилмоқда. Фермер далаларида экиш учун нормалар гектарига белгиланган улар млн.дона ёки кг ҳисобида амалга оширилади. Уруғлик донларни назорат қилиш учун стандартлар асосида навнинг тозаллиги, унувчанлиги, намлиги, дорилаш, қуритиш ва қоплаш жараёнлари амалга оширилиб фермер далаларининг гектари ҳисобига тақсимлаб, уруғ тарқатиш шаҳобчалари орқали етказиб берилади. Сара уруғ мўл ҳосил гарови ҳисобланади.

Маълумки ҳар бир дон ёки уруғ нави қишлоқ хўжалигида эътибор қилинадиган хусусиятларидан ташқари ҳосилдорлик, вегетация даври, касаллик ва зараркунандаларга чидамлилиги, турли истеъмол кўрсаткичларига эга бўлади.

Мавсумий иқлим шароитлари ҳам дон сифатига таъсир қилмасдан қолмайди. Масалан йиғим-терим олдида ва терим вақтида ёғингарчилик кўп бўлса, доннинг намлиги ортиб кетади ва сақланувчанлик кўрсаткичлари кескин тушиб кетади. Аксинча қурғоқчилик бўлса дон ҳаддан ташқари қуриб кетади, ёки намлик етишмаслигидан донлар тўлиқ етилмай қолади.

Шунингдек кузги дон сифати ва ҳосилдорлигига бегона ўтлар ҳам катта таъсир кўрсатади. Бегона ўт билан ифлосланган далаларда кузги дон экинлари яхши ўсиб ривожланмайди. Айниқса ғаллага берилган минерал ўғитларни кўп қисмини бегона ўтлар ўзлаштириб олишга эришади.

З.Ибрагимов ва С.Суллиеваларнинг бегона ўтларга қарши олиб борган илмий тадқиқот ишларида тажрибаларидан шунга амин бўлдики бегона ўтларни ўз вақтида буғдой даласини ўзида гербицидларни қўллаб йўқотиш яхши самара берганлиги таъкидланган. Бегона ўт уруғлари ҳосилдорликни кескин

пасайтиради ва доннинг сифатини бузади.

Бегона ўтлар уруғлари йиғим-терим даврида асосий ўсимлик донларига кўшилиб кетади ва дон массасини ифлослантириб юборади, дон массасининг сифати пасаяди.

Шунинг учун донлар сақлашга жойлаштирилишидан олдин яхшилаб тозаланиши лозим. Доннинг сифати ва сақланувчанлиги кўп жиҳатдан йиғим-терим жараёнларига боғлиқдир. Мазкур жараёнлар қанчалик сифатли ташкиллаштирилса ҳосил сифати ва миқдори шунча юқори бўлади.

Республикамизда дон экинларини йиғиштириб олиш, тўғридан-тўғри йиғиб олиш усулида амалга оширилади. Тўғридан-тўғри йиғиб олиш усули терим муддатини мумкин қадар қисқартириш лозим, бу эса юқори мўл ҳосил олишга эришиш ҳисобланади. Терим муддати қанчалик чўзилиб кетса, донлар тўкила бошлайди ва нобудгарчиликни келтириб чиқаради. Донли экинлари асосан механизация ёрдамида йиғиштириб олинади. Механизация тури, ишлаш принциплари ва русумлари доннинг сифати ва хусусиятларига катта таъсир кўрсатади. Донни иложи бориша механик шикаст етказмай, бегона аралашмаларсиз йиғиб олиш лозим ҳозирги кунда мамалакатимизда донни сифатли йиғиштириб олиш учун замонавий илғор технологиялар жорий қилинган. Жумладан, Американинг "Кейс" компаниясининг замонавий, юқори самарадорликка эга бўлган комбайнларидан механизация ишларида кенг кўламда фойдаланилмоқда.

Дон маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналарига топширишдан олдин дон дастлабки сақлаш учун туман дон қабул қилиш пунктларида очик ҳолатда хирмонларга жойлаштирилади. Бу босқич дон партиясига боғлиқ ҳолда бир неча соат ва суткадан бир ойгача ва ундан ортиқ бўлиши мумкин. Донни дастлабки сақлашда зараркундалар билан зарарланиши, намланиб қолиши ва микроорганизмлар ривожланишидан жуда ҳам эҳтиёт қилиш лозим. Доннинг зарарланишига кўпинча уни хирмонларда, дала шароитларида, ўтган йилги қолдиқлардан яхши тозаланмаган омборхоналарда сақлаш сабаб бўлади. Дон массаси сифатининг пасайиши уни ташиш жараёнида ҳам кузатилиши мумкин. Дон массасининг сифати ва сақланувчанлиги кўп жиҳатдан йиғиб олинган заҳоти жойлаштирилган жойнинг шароитига боғлиқ. Дон йиғиб олинган заҳоти дарҳол белгиланган манзилга етказилиши лозим. Доннинг механизация воситалари бункерларида қолиб кетиши унинг сифатини пасайишига олиб келади.

Дон ишлаб чиқариш корхоналарига турли ҳолат ва сифат кўрсаткичларига эга бўлган ҳолда келтирилади. Келтирилган дон массасига масъулиятли муносабатда бўлиш талаб этилади. Қабул қилинган дон тўғри анализ қилиниши ва сифати бўйича аниқ ажратилиши лозим. Бундан ташқари уларга ҳужжатларни

расмийлаштириш, сақлашда тўғри режимларни қўллаш ва замонавий ишлов бериш тизимларини жорий қилиш лозим.

Тажрибаларимизга асосланиб олиб борилган тажрибаларимиз натижаларига асосланган холда уруғлик донларни йиғиштириб олиш, 1-2 хафта олдин бошланади улар 3 ой мобайнида куритилиб, тозалаб, саралаб, дорилаб, куритилиб қадокланиб ёпиқ омборларда ёки нишабли хаво яхши айланадиган, чиқиндилардан тозаланган омборларда паддонларда 1 тоннадан шахмат усулида сақлаб, сўнг октябр ойининг 2 ва 3 ўн кунлигида экиш учун тарқатилади.

Даладан то қабул қилиш корхоналарига олиб келгунга қадар 10-12% йўқотувлар содир бўлади. Зарарли хасва кемирувчисини таъсири 2 % ни ва ундан кўпроқ кўрсаткични ҳам ташкил этади. Товар учун йиғиштирилган донлар тиним даврини ва етилиш даврини ўташ учун, очиқ шароитда июн, июл, август, сентябр ойларида қуёшли бетонли майдонларда сақлаб турилади. Бу вақтда 4 ой мобайнида ташқи мухит таъсиридан қушлар, хаводаги чанг ва ифлос гардлар доннинг устки қисмига жойлашиб улгуради. Олинган натижаларни тахлил қиладиган бўлсак фақат дон билан озикланадиган каламуш йил давомида 22-25 кг, 1 дона қуш бир кунда 8-12 г, 1 йилда 4 кг 320 гр донни еб қўяди. Чумчуқлар каптарлар ва бошқа қушлар омбор ёки дон уюмларига очиқ майдондаги ва хирмондаги донларга кўплаб қирон келтиради. Бундан ташқари улар дон уюмларини ўз ахлатлари, патлари билан ифлослантириб юборади.

Доннинг сифати зараркунанда ва касалликлар таъсирида ҳам ўзгаради. Айниқса зараркунандалар доннинг нонвойлик сифатини кескин туширади.

Вилоятимизда жойлашган донни қайта ишлаш корхоналарининг 3 тасида замонавий дон омборлари мавжуд, аммо кўплари бир қаватли уй шаклидаги ёпиқ омборлар бўлса, айримларида очиқ шаклдаги нишабли айвонларда дон захиралари сақланиб келинади. Очиқ нишабли айвонларда йилнинг фасллари ўзгариши оқибатида ҳам йўқотишлар содир бўлади.

Дон ва дон махсулотларини сақлаш бошқа кўпгина товарлар сингари мамлакатда мураккаб тадбир ҳисобланади. Дон махсулотларини сақлашни ташкил этиш катта миқдорда моддий-техник база ҳамда малакали мутахассисларни талаб этади.

Корхона худудидаги омборларига донни жойлаштиришдан олдин иложи борица эски ҳосилни батамом тугатиш ва омборларни тозалигига ишонч ҳосил қилиш, санитария гигиена ҳолатларини амалга ошириш ва доннинг намлигига эътиборли бўлиш муҳим ҳисобланади. Бу эса дон сақлаш ва қайта ишлаш корхоналарининг иқтисодий самарадорлигини ортишига олиб келади.

Адабиётлар:

1. Хайитов Р.А., Зупаров Р.И., Раджабова В.Э., Шукуров З.З. „Дон ва дон махсулотларининг сифатини баҳолаш ҳамда назорат қилиш“. Ташкент 2000й.

2. Научно - технический и производственный журнал "Хлебопродукты".

3. М. Абдуллаев., Г. Закладной «Дон захиралари зараркунандалари ва уларга қарши кураш профилактик чоралари» Т. «Шарк» 2001.

4. Х. Бўриев ва бошқалар «Дон махсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш» Т. «Мехнат» 1997.